

МРНТИ 16.21.61

Б. Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

АМАНДАСУ КЕЗІНДЕГІ ИШАРАТТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ МЕН СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада ишараттардың ұлттық сипаты, олардың мағыналық ерекшеліктері барынша ашылып көрсетілді. Олардың вербалдануы сөз болды. Сәлем беру, амандасу салттық ишараттың ішіндегі аса маңыздыларының қатарына жатады. Қазақы дәстүрде оның орындалуының өзіндік реті бар және амандасу реттілігі қатаң сақталады. Реттілік жас пен дәрежеге қарай орындалады. Автор амандасу кезінде орындалатын коммуникацияның көмекші құралдары бейвербалды амалдар мен олардың семантикасы туралы айтады.

Мақалада амандасу кезінде орындалатын коммуникацияның көмекші құралдары бейвербалды амалдар мен олардың семантикасы туралы сөз болады.

Тірек сөздер: Коммуникация, этикет, сөйлеу этикеті, амандасу, ишарат, ұлттық сипат, бейвербалды амалдар, вербалдану, сөз-формулалар.

Б. Момынова

Главный научный сотрудник института языкознания имени А.Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИВЕТСТВИЯ

Аннотация. В статье максимально раскрыт национальный характер жестов, их смысловые особенности. Также речь шла об их вербализации. Приветствие, здороваться относятся к числу наиболее важных среди ритуальных жестов. Казахская традиция имеет свою последовательность исполнения и строго соблюдает последовательность приветствия. Последовательность выполняется в зависимости от возраста и степени. Автор рассказывает о вспомогательных средствах коммуникации невербальных приемах, выполняемых при приветствии и их семантике. Статья посвящена анализу вспомогательных средств коммуникации невербальных приемах, выполняемых при приветствии и их семантике.

Ключевые слова: Коммуникация, этикет, речевой этикет, приветствие, жесты, национальный характер, невербальные приемы, вербализация, слова-формулы.

B.Momynova

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

NATIONAL CHARACTER AND SEMANTIC FEATURES OF GREETINGS

Annotation. The article reveals as much as possible the national character of gestures, their semantic features. It was also about their verbalization. Greetings and greetings are among the most important ritual gestures. Kazakh tradition has its own sequence of performance and strictly adheres to the sequence of greetings. The sequence is performed depending on age and degree. The author

talks about aids of communication, non-verbal techniques, performed during the greeting and their semantics. The article is devoted to the analysis of auxiliary means of communication, non-verbal techniques performed during the greeting and their semantics.

Keywords: Communication, etiquette, speech etiquette, greeting, gestures, national character, non-verbal techniques, verbalization, formula words.

Күнделікті орындалатын дағдылы этикеттік жағдаяттардың бірі – амандасу, сәлемдесу. Бұлар адамдар арасындағы қатынасты реттеп, жөнге салып отыратын этикеттік қимыл-әрекеттер және соған орай қалыптасқан ұғым болғандықтан, күнделікті өмірде айтылуы да, орындалуы да міндетті болып саналады. «Жалпы этикет атаулы, оның ішінде сөз этикеті – адамдар арасындағы сан-алуан қарым-қатынастарды (үлкен мен кіші, таныс пен бейтаныс, бастық пен бағынышты, қатар-құрбы, тағы басқаларын) реттеп отыратын, заң ретінде жазылмаған, бірақ қанға сіңіп, әдетке, дағдыға айналған ережелердің жиынтығы деуге болады. Мысалы, амандасу, қоштасу, құттықтау, кешірім өтіну, танысу т.б. толып жатқан үйреншікті әрі қалыпты жағдаяттар этикет деген ұғымға саяды», – дей келіп [1, 86-87 бб.], «Танысу да, әңгімелесу де сәлемдесуден басталады. ... Сондықтан да халық нақылында «Сөз атасы – сәлем» делінеді», – деп көрсетеді зерттеуші А.Қобланова [1, 68-б.]. Аталған еңбекте сәлем сөздердің 13 вербалды түрі келтірілгенмен, бейвербалды түрі туралы мәліметтер берілмеген. Түрлі этикеттік жағдаяттарға, сыпайылық танытудың сөз-формулаларына тоқталған еңбектің авторы «*вербалды және вербалды емес* әрекеттерге қазақ қауымында қатты көңіл бөлінеді. Біз бұл жерде сыпайылық танытудың барлық жағдайларына емес, тек зерттеу объектімізге қатысты болғандықтан, оның вербалды түріне, яғни сыпайылық білдірудің басты-басты тілдік ерекшеліктеріне ғана тоқталмақпыз», – деп өз зерттеу нысанын да бөліп көрсетеді [1, 14-б.]. Яғни А.Қобланованың еңбегінде сәлемдесудің бейвербалды түрі жөнінде сөз қозғалмайды. Дегенмен, көз үйренген дағдылы қозғалыстар болғандықтан, қаперге аса алына бермейтін сәлемдесу, амандасу, амандық-саулықты білісу тек сөз-формулаларды айтумен ғана шектелмейді, этикеттік сөздер айтылғанда, олармен қатарласа бейвербалды этикеттік амалдар да орындалады. Сондықтан тұрмыс пен салтқа байланысты орындалатын ишараттардың бірі *сәлем беру* кезіндегі ишараттар туралы арнайы сөз қозғау артық емес.

Сәлем беру, амандасу салттық ишараттың ішіндегі аса маңыздыларының қатарына жатады. Қазақы дәстүрде оның орындалуының өзіндік реті бар және амандасу реттілігі қатаң сақталады. Реттілік жас пен дәрежеге қарай орындалады. Айталық, кіші үлкенге, дәрежелі адамға бағынышты кісі бірінші болып қол ұсынып, сәлем береді. Сол сияқты көп адам отырған жерде де ел ішіндегі беделді адамнан, жасы үлкеннен бастап сәлем беру үрдісі қалыптасқан. Амандасудың реттілігі сақталып орындалатын қазақы классикалық үлгісі Ғ.Мүсіреповтің шығармасында аса түсінікті және анық берілген: *Сөйлесіп қалар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қалымды ұсындым.*

– Әуелі ана кісіден баста, шырағым, – деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды *иегімен нұсқап. Қусырып алған қолдарын өзі жеңінен де шығарған жоқ.*

Мен амалсыз сары шалға жақындағанымда, ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

– Уакаляйкүм-ошалам... – деді. Басын мен-мен көтеріп атуымен аузын шүриштіп «уакаляйкүм-ошалам» дегеннің арасында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек.

...Шалдан кейін, мен оның сол жағындағы мосқалдау адамға қалымды созып едім, ал қалын созбастан, сірескен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

– Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер, – деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қалымды ұсындым.

– Уағалақұм әссалам, – деді ол молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, **жәтемі атадан келе жатқан дәстүрді бұзға болмайды екен**, манағы шеткі еркек:

– Енді әлгі кісіге қол бер, – деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-ұйқыш **қол беріп шыққаниша**, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғаниша, бір ауылды көшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін ғана ортадағы опырық шал:

– Қораш, сен әрірек ысырыл. **Жас қонаққа сол орын лайық**, – деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілсіз ысырылып, орын берді.

– Шырағым, жол болсын, – деді, ортада отырған шал.

– Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмысымыз болып келіп едік, – дедім мен.

– Әлей болсын дедің, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айтар болар, – деп, шал мені ауыздықтап қалды...

– Ие...Әлей болсын, – дедім.

– Қай елдің баласы боласың?

– Керей боламын.

– Қай керей?

– Қызылжарға қарайтын керей.

– Елдерің аман бе?

– Біз аттанғанда аман еді.

– Бүгін қай жерден шықтың?

– Бурабайдан шықтымы.

– Жол шетің қай жер?

– Осы сіздің ауыл...

– Ендеше, Есенкелді, бұл балаларды үлкен үйге апарып түсір... – деп, шал мақұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

– Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, – деді, **шалдың оң жағында отырған сақалы қаузадай, мұрты жоқ адам**.

– Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, – деп, **шалдың сол жағындағы адам сөзбе-сөз қостады**. Бұл бір үңірейген көсе қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің ұйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. **Айтты да қара тас болып қатты да қалды** [Ғ.Мүсірепов. 26-б.]. Сәлем берудің реті де, сыйластықтың белгісі де, адам мәртебесін көтеру де, адамның ортадағы орнын мойындау да, жас ерекшелігін ескеру де осы мысалда көрініс тапқан. Ал мысалда айрықшаланған сөздер сәлем ретін, амандық-саулық сұрасудың жөнін білдіреді және басқа да мағынаны білдіріп жұмсалып тұрған ишараттарды көрсетеді.

Көпшілікке, әр тараптан жиналғандарға қол беріп амандасқанда алдыңғы үзіндіде суреттелгендей, бір-бірімен етене таныс адамдар арасындағы реттілікті сақтау мүмкін болмай қалады. Мысалы: Жандарал, жандармдар қатарынан шыға бере, оң жақтан бастап, қазақ болыстарының знақты адамдарының бәріне жағалай **қол беріп амандаса бастады** [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]

Сәлемдесу (кездесіп қалғанда орындалады), амандық сұрасу (кездескенде сәлемдесіп өтіп кетпей, тоқтай қалып хал-жағдай білісу), сәлем беру (көбінесе іздеп барып арнайы амандық-саулықты білу) кезінде орындалатын ишараттардың ұлттық сипатпен көмкерілген мынадай түрлері бар:

1. Тағзым ете сәлем беру ишараты. Бұл ишарат күрделі, көпкомпонентті, кешенді ишаратқа жағады, себебі бірнеше қимыл мен әрекет қатарынан орындалады және адамның бірнеше дене мүшелерінің қатысуымен жасалады, олар: **бас ию**, яғни **бетті төмен қарата ұстау**; **қамшы ұстаған қолды омырауына, төсіне дейін көтеріп әкелу**; **денені кеуде тұсына дейін бүгіңкіреу**. Ишаратты ер адамдар жасайды және осы ишарат орындалғанда

ер адамдар аяқтарының арасын ашиақтау ұстайды, бұл нық тұру үшін қажет. Ал ишараттың жеткізіп тұрған түйінді ақпаратты – *тәрдегі отырған ханға, ел билеген адамға, батырға дәрежесі төмен адамдардың, жастардың сәлем беруі, тағзым етуі. Тағзым ету* тек сәлем беруді ғана емес, көп ретте *бағыншылықты, мойынсұнуды*, кей реттерде *құрметтеуді* білдіреді. Мысалы: Табалдырықтан аттай *сала қамшысы салаңдаған оң қолын амырауына апарып, тағзым етті* [Ә.Кекілбаев. Үркер. 7-б.].

2. *Қамшыны кеудеге апарып, бас ию* – дәрегейі биік адамға онан дәрежесі төмен адамның жасайтын *амандасу* әрі *құрмет көрсету* ишараты: Оң қолындағы он екі өрме, жібек шашақты, күміспен нықтаған *қамшысын кеудесіне апарып, басын болмашы иген ишарат* білдіріп, шаш тәрде аласа піл сүйекті тағында отырған қаба сақал жұнт караға шаншыла қарап демге аялдады [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 288-б.].

3. *Оң қолын кеудесіне қою* – *сәлем беру, амандасу ишараты*. Қолды кеудеге қоюға ұқсас сәлемдесу кезінде орындалатын бейвербалды амал *қолын көкірегіне басу және қолын ұсыну*. Мысалы: Бекболат та *қолын көкірегіне басып* сәлем беріп, *қолын ұсынып* еді [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 101-б.]. *Қолын көкірегіне басу* ишарасы сәлемдесіп тұрған адамын сәлем жолдаушының сыйлайтынын, қадірлейтінін көрсетеді.

– Жол болсын, мырзалар! – деді жирен бедеудің шылбырын ұстап тұрған жігіт. *Оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем берді*.

– Әлей болсын, жігітім! – Қасқак батыр сыпайылық көрсетіп тұрған жігітке *сыпайылық көрсетіп, өзі де оң қолын кеудесіне қойған. Жолдаушылардың бәрі де ишараны қайталаған* [К.Сегізбайұлы Беласқан.]. Бұл жердегі *иілу* әйелдердің сәлем беру кезіндегі иілуінен бөлек, тек басты төмен ию түрінде орындалады. Өйткені кез келген адамға иіліп сәлем берілмейді, бірақ бас ию амалы сәлем беру кезінде жиі орындалады. Әсіресе бас ию – жастардың үлкендерге сәлем беру кезінде жиі орындалатын ишарат.

Мына мысалда *тізерлей отырып, қолды кеудеге қойып* сәлем берілу үлгісі берілген: Үйге жүз қадамдай қалған шамада қағылез қара жігіт аттан домалай түсіп, бұларға жақындай берді.

– Армысыз, ағалар!

– Бар бол, шырақ.

Жолдаушы *қамшылы оң қолын кеудесіне басып, бір тізерлей шөкеледі* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 116-б.]. Шөкелей отырған кезде адам басын тік ұстамайды, төмен қарап отырады.

Сәлемнің өзі әртүрлі ниетпен (сыймен//құрметпен, қадірмен//қадірсіз, менсінбей, кемсітіп т.б.) берілетіні мына мысалдан байқалады: Ерен тұлғалы неме керден-керден басып, кіре бере *оң қолын кеудесіне қойды* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. 258-б.]. Оң қолын кеудесіне қойып сәлем ырымын жасағанмен, сәлемінде сый жоғы, керден-керден басуынан байқалады. Құрмет көрсету ишараты сыйлайтын адамына бірнеше рет *кеудесін оң қолымен басып, белін бүгіңкіреп, басын төмен түсіріп, иіле тусу* және осы кезде *тізені сәл бұғу* арқылы орындалады: Оның бұл қарасының мән-жайын ұққаны болар, бұл енесіне осымен *алденеше мәрте иіліп, тіпті тізесін бүгін ізет етті* (С.Бакбергенов Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 11-б.). Бұл әйелдердің үлкендерге сәлем беру ишараты.

Амандасу, сәлемдесуге байланысты бейвербалды амалдар вербалды түрде *мінәжат ету, тәжім ету, тағзым ету* тіркесімдерімен жеткізіледі. Бұлардың ішінде сәлемдесу үшін орындалатын бейвербалды амалдар – *тағзым ету* мен *тәжім ету*. Бірақ қазақтың бейвербалды амалдарына көпмағыналық сипат тән екенін ескергенде, аталған амалдардың да жағдаятқа қарай көпмағыналы болатыны, басқа мағыналарды жеткізуге әлеуеті бары байқалады. Мінәжаттың да, тағзымның да орындалуы ұқсас. Сондай-ақ, тәжім етудің де аталған ишараттармен орындалу жолы бірдей: Үйден шыққан үкілі сәукелелі *келіншекте иіліп, тәжім етті* [К.Сегізбайұлы Беласқан. 62-б.]. Келіншектің жаңадан көріп тұрған адамына сәлемді тәжім жасай отырып берілгені мысалда анық айтылған. Бұдан тәжім етудің тек құрмет көрсету емес, сәлем беру кезінде де орындалатыны көрінеді. Сондай бейвербалды амалдың бірі – *мінәжат қылу/ету/жасау*.

Мінәжат қылу/ету//жасау ишаратының тағзым ету, тәжім ету ишараттарының орындалуынан көп айырмасы жоқ. Айырмашылық аталған ишараттар орындалғанда айтылатын сөз-формулаларында болса керек. Соған байланысты *мінәжат қылу* мен *тағзым ету* – екі бөлек ишарат саналады. *Мінәжат қылу* – діни сипатты ишарат. Бұл ишараттың түп негізінде *Аллаға табыну, құдайға жалбарыну* деген ұғымдар жатады. Мысалы: **Мінәжат** кезегі Сейітқұлға бағышталды. Бұдан кейін осы қауымдағы барша марқұмның аруағына жеті киелі *дұға бағыштап барып*, қорым шетіндегі Бәйбектің басына **тізе бүгісті** [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 56-б.]. Мола басында тізе бүккен жерде құранға қол жайылып, аруаққа дұға бағышталатыны белгілі, ал бас иіп, тізе бүту, арнайы сөз-формулалардың айтылуы тұтас мінәжатты құрайды.

Тағзым ету – *мінәжатқа ұқсас, сыйлауды, қадірлей отыра бас иетіндікті білдіретін, оң мағыналы ишарат түрі*. *Рақметін білдіру, ризашылығын көрсету мақсатында орындалады және иіліп, тағзым ете сәлем жасау әйелдерге тән. Ал ер адамдар дәрегейі бұл адамдар алдында, жастар дана ақсақалдар мен батыр ағалар алдында тағзым еткен*. Мысалы: Алқоңыр да баланы бауырына басқан күйі орнынан көтеріліп, билерге **тізесін бүге тағзым етті** [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 451-б.].

Тағзым етуде *мәнсапты адамның биік дәрежесіне, дәрегейіне бас ұру* (ханға тағзым ету//жасау) мен *шын ниетпен сыйлау, амандығын тілеу* ұғымдары көрініс табады: *Ортадағы сары ала шатырға жеткен соң бәрін шыр айнала қоршап тұрып ап мінәжат қылды. Иіліп-бүгіліп бастарын үш рет әсерге тигізіп тағзым етіп, орындарына кеп отырды* [Ә.Кекілбаев. Үркер, 144-б.]. Әрі сәлем беру, әрі аяғына бас ұру, әрі құрметтеу мәні қабаттасып келген көпмағыналы ишарат. Бұл мінәжатқа келесі мысалда айтылатын *тәжім ету* ұқсас. Өйткені сыйлап, құрметтеп *бас ию, амандық тілеу* бұл арада *тәжім ету* арқылы берілген:

– Қайынатан осы!.. Бұл атыраптың үлкені осы. Үстіне баса кірме!.. Кірсең, **тәжім ет**, – деп тәлкек қыла беретін [М.Әуезов. Абай жолы. 107-б.].

Тәжім ету, тағзым ету ишараттарын қолдану қазақ тіліндегі көркем шығармаларда көп кездеседі, кейбір авторлар ишараттарды сипаттап, барынша толық түсіндіріп береді, кейде тек *тағзым етті* я болмаса *тәжім етті* деп қысқа қайырады. Бұл жазушының көпке таныс, жиі қолданылатын ұлттық сипатты ишараттарды қайта-қайта түсіндіруді қолайсыз көруі, оның жалпыға түсінікті сипатын мойындау деп түсінген жөн. Келтіріліп отырған мысалдан бұл жай анық байқалады:

– *Әссаламуғалейкум, Абай аға!* – деп, **оң қолын төсіне қойып, мұсылманина тағзым білдірді** [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 349-б.]. Алдыңғы келтірілген мысалдардан *үш рет иіліп-бүгіліп тағзым ету* бар екені белгілі болса, екінші мысалдан *оң қолды төске қойып* (және басты иіңкіреп) тағзым ету орындалатыны көрінеді. Мағыналары жақын, екі ишарат та амандық тілеу мен адамды сыйлайтынын білдіру, жөнді, ретті білетінін, салтты сақтайтынын көрсету үлгісі саналады.

– Құнанбай молдаға **тағзым еткендей бас иіп**: «Дұрыс айтасыз, молда, мен өзіміздің тілімізде айтып жатырмын», – деді [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 130-б.].

– Сіз кім едіңіз? Білуге рұқсат етіңіз! – деді.

Абай бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан лайықты **тағзым көрсетіп, тымағын алды**. Өз қадірін жоймайтындай, тең тәрбиелі сыпайылықпен **бас иіп**:

– Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан жұптыны кісімін, – деді [Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 161-б.]. Бұл мысалдан *тағзым етумен жарыстыра* адамның басындағы *тымағын алу (шеиу)* бейвербалды амалын көруге болады. Амал жеке-дара орындалмайды, **тымақ алынған** соң **бас ию** орындалады.

Сахнадан тағзым ету – көпшілікке, көрерменге көрсетілетін құрмет және алғыс сезімін білдіретін қазіргі заманда өнерпаздардың орындайтын ишараты. Бұл ишаратты халықаралық ишарат деуге болады, себебі сахна төрінен актер атаулының бәрі дерлік тағзым етеді, *қолдарын кеудесіне басып, бастарын иеді, әйел адамдар тізелерін бүгіп* тәжім етеді:

Қомұзшы жігіт *жұртқа қарап, тағзым етіп, иілгенде* Фрунзе қолын бұрынғыдан да қаттырақ соқты [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. 263-б.].

Тағзым етудің тек *Аллаға әсалбарыну* мағынасымен қолданылуы мына мысалда келтірілген: Сейіт Әлім жастықтан басын оқыс көтеріп, *екі қалын кеудесіне қайта-қайта басып, құбылаға қарап, алденеие мәрте тағзым етті*. Артынша күбірлеп: «О, Алла, жарылқай гөр! Есірке құлыңды!» – деді [С.Бақбергенев. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 197-б.]. Сол сияқты *тәжім ету* – атақ-дәрежесі зор, дәрежесі биік лауазымды адамдардың, негізінен хандардың алдында бағыныштылар тарапынан орындалатын ишарат қызметін атқаратыны тілдік фактілерден көрінеді. *Тәжім ету* көбінесе ханға жасалады. Күтіп алу кезінде келген адамның қай жағынан болмасын басымдығын, күші мен дәрежесін сөзсіз мойындау түрінде орындалатын бейвербалды амал – *тәжім ету*. Қазақ дәстүрінде тәжім хан алдында жасалады. Ертегілерде, аңыздарда тәжім етудің орындалатын орындары жақсы сипатталады. Тәжім ететін адам *орнынан тұрып барып, көзін төмен түсіріп, басын иіп, қос алақанын бірінің үстіне бірін қойып қолын қусыра ұстап тұрып, бар бітімімен бағыныштылығын көрсетеді*: Ханды күтіп отырған Құндыз *тәжім етіп орнынан тұра келді* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. – 190-б.].

– Алтын Орда ханының қадірлі қонақтары болыңыздар. *Барлық жұрт басын иіп тәжім етті* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 1-кітап. 59-б.]. Жинастырылған мысалдар кейбір коммуникативтік жағдаяттарда сәлем ете орындалатын ишараттардың өзге семантикамен, атап айтқанда, сыйлау, қадірлеу, қоштасу, құрметтеу, бағыныштылықты байқату мағынасын білдіретінін дәлелдейді:

1. Тізе бүгіп сәлем беру – сәлем беру және сыйлау мағынасын білдіретін ишарат, әйелдер тарапынан жиі орындалады. Әйелдердің *оң тізесін сәл бүгіп, кеудесін иіп, басын төмен түсіріп, көзін төмен салып орындайтын ишараты*:

– Бәрекелді, сөз тапқанға қолқа жоқ, кім болсаңыз да бүгін сыйлы қонағым болыңыз, армысыз аға! – Шәйлі үйелмендей болып орнынан тұрған батырға тізесін бүгіп, сәлем берген [К.Сегізбайұлы. Беласқан. 63-б.]; *Үйдің оң жағына шығып, қарап тұрған әйел қарсы жүруге қаймығып, анадайдан тізе бүгіп, сәлем етті* [Ә.Кекілбаев. Үркер. 24-б.]. Бұл мысалдағы сәлем беретін адамға жақындамай, белгілі бір қашықтықты сақтап, алыстан сәлем етудің астарында қаймығу ғана емес, *қатты қадірлеу, ерекше ілтипат білдіру* мағынасы бар. Бұл да көпкомпонентті сәлем ету түріне жатады және *басын иіп, тізесін бүгу, көзді төмен салуды* орындауға бірнеше дене мүшелерінің қатысатыны көрініп тұрады, ишаратты әйел адамдар үлкен адамдардың, қарттардың және ата-енесінің алдында орындайды.

Әйелдер тарапынан жасалатын сәлемдесу ишараттары жай ғана сәлемдесуден гөрі, құрмет көрсетуді, кішілікті, бағыныштылықты көрсететін ишараттық бейвербалды амалдарға жатады.

2. Айталық, әйел адамның, келіннің орнынан тұрып, сыпайылық көрсетіп, *басын көтермей, көзін төмен салып, алдындағы адамға тура қарамауы* сондай сәлем ишаратына жатады. Бұл да әйелдердің үлкендерге, қайынағасы мен енесіне, қайын жұртындағы жасы үлкендерге, қайынағаларына құрмет көрсете сәлемдесуді білдіретін ишарат. Ишарат орындалғанда сөз айту міндетті емес. *Орнынан тұруы, келген адамның бетіне тік қарамауы, көзін көтермеуі*, біріншіден, ерекше құрметтің, екіншіден, сыпайылықтың және кішіліктің белгісі саналады: Абайдан басқаның бәрі оған даурыға сәлем беріп, дәл төрден орын босатысты. Әйгерім үлкен қайнаға келгенін көріп, *сыпайы сызылып, орнынан тік тұрып қабыл алды* [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинақ. 5-том. 33-б.]. Бұл мысалдағы *орнынан тік тұрып қабыл алу* – жоғарыда айтылғандай, келін тарапынан жасалатын амандасу және құрметтеу ишараты. Бұл ишараттардың бәрі де сәлемдесу ишаратының құрамында орындалатын, оны толыққанды ететін компоненттер. Бірақ *орнынан тұрып* сәлем ишаратын жасайтын тек әйелдер, келіндер ғана деп айтуға болмайды, өйткені бұл ишаратты ер адамдар да орындайды.

Жас жігіттердің қыздарға ерекше құрметі *орнынан тұрып сәлем беруі* – тәрбие көрген, онда да қалаша тәрбие көрген адамның ишаратына жатады. Көзі ашық, оқыған, еуропалық тәрбие көрген жастар қыз-келіншектерге орнынан тұрып сәлем беру ишаратын жасап, оларды сыйлайтынын сездіреді. Қыздар кіргенде, Әбіш *сқрипқасын тоқтатып*, жаңа келген сыпайы топқа тәрбиелі ілтипат білдірді. *Орнынан тұрып*, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, *сал бас ие, амандасқандай белгі* етті [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинағы. 5-том. 195-б.].

3. Кейде тізе бүгіп сәлем салуды жазушылар *тізе бүгіп, иба көрсету//иба жасау* деп жеткізеді. *Тізе бүгіп иба жасаудың тізе бүгіп сәлем беру* амалынан өзгешелігі жоқ. Бар қимылдар сол қалпында қайталанатын. Сыртқа шыққан жігітке ілесіп, ізінше ақ жібек шарқаттары шұбалаған, бірі ақ құбаша, екіншісі қара сұр екі келіншек кіріп, үлкендерге *тізе бүгіп, иба жасады* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 447-б.]. Даладан именіп, бір жағынан асыға кірген жас келіншек төрдегілерге, әсіресе көк ала сақал Досайға *қарап иіліп сәлем берді де*, шай демдеуге кірісті [С.Бақберенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 187-б.]. Мысалдағы *иіліп сәлем беру* кезінде әйел адам *бүкіл денесімен алға еңкейе түсіп, артыныша бойын тіктеп* сәлем ишаратын жасайды.

Келіннің сәлем беруін *тізе бүгіп, ізет етті* деп суреттеу де бар: Оның бұл қарасының мән-жайын ұққаны болар, бұл енесіне осымен *алденеше мәрте иіліп, тіпті тізесін бүгіп ізет етті* [С.Бақберенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. – 11-б.]. Әрине, бұл арадағы тізе бүгу сәлемнен гөрі сыйластықтың көрінісі.

4. *Сол жақ тізесін бүгіп сәлем жасау*: Рухия ұзын *кірпізін көтермеген беті сол жақ тізесін сал бүгіп, сәлемдесу ишаратын* жасады [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. [41-бет]. Осы ишаратқа ұқсас амандасу кезінде орындалатын ишарат бас иіп сәлем беру немесе ишаратын жасау: Тек Құндыз бен бір топ қыздар ғана *ханға иіліп сәлем берді* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 189-б.]. Бұл ишаратты орындағанда қыздар *кірпіктерін көтермейді, мойындарын иіп, бастарын төмен қаратып ұстайды*.

5. *Құдағилардың құшақтарын керіп құшақтасуы* – қазақ әйелдерінің сәлемдесу барысында орындайтын ұлттық этикеттік әдет-ғұрыпты таньғатын бейвербалды амалдарының бірі. Бұл амалды орындаған кезде ерекше сыйластық сезіледі және үш рет орындалатын қимыл дүркінділігі орындаушылардың жегжаттыққа мойынсұнғанын көрсетеді, сөйтіп қазақ салтында айрықша мәнге ие ишарат түрі саналады. *Құшақ керіп көрісудің* астарында бір-біріне деген риясыз көңіл мен ниеттің ашықтығын білдіретін мағына жатыр:

– Құдағи! – деп жайрандап күліп Жаниша келді. Қос құдағи әуелі *қолдарын ұшынан ұстасып, құлаштарын екі жағына үш-үштен керіп барып құшақтасты* [Ғ.Мүсірепов. Ұлпан].

Үш қайтара төс түйістіру де амандасудың салтанатты түрі саналады, салттық ишаратқа жатады. Алыстан келген ағайын ағайынмен амандасқанда немесе дәрежесі үлкен ұлық келген адамын сыйлайтынын, ерекше бағалайтынын білдіргенде орындалатын сәлемдесу ишараты. *Құшақтарын жазып, бірінші басы екінші адамның оң жақ иығының үстіне келгенде қолдарымен бірінші арқасынан бірі құшақтайтын, екінші рет осы позиция сол жаққа ауысуы* арқылы орындалатын ишарат. Мұндай сәтте көздерінің ашық болуы, құшақтасқан сәтте алдарына қарап тұруы мүмкін және салтқа сай шаблон сөз-формулар айтылып жатады. «Аман-есен жеттің бе?», «Ат-көлік аман ба?», «Бармысың, бауырым?», «Ел-жұрт, ағайын-тумаң есен бе?», «Есенсің бе, жарқыным» сияқты т.б. сөз-формулар айтылады. Бұл жөнінде А.Қобланова: «Амандасуда адресат жолдан келген адамға «Ат-көлік аман ба?», «Аман-есен жеттіңіз бе?» деген формулаларды қолданады», – деп көрсетеді [1, 72-б.]. Ал сипатталған ишараттар осы сөз-формуларға көмекші құрал есебінде жүреді. Бірақ кейде осы амалдар дәл амал орындалған сәтте ешқандай да сөздің қатысынсыз, қоштауынсыз-ақ орындалады және адамдар сәлемдесу ишаратының орындалғанын сөзсіз-ақ түсінеді, тіпті осылайша сөздің айтылмауы ишаратты одан әрі экспрессивті ете түседі. Сөз-формулар кейіннен, жайласып отырғаннан соң айтылып

жатады. Мысалы: *Үш қайтара төс түйістірген* шах қолтығынан демеген күйі биді төрге оздырып, оң жағына жайғастырды [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 288-б.].

Жастардың үлкендерге берген сәлеміне байланысты орындалатын бейвербалды амал қолды кеудеге қойып, амандық ишаратын жасау. Мысалы: Екі жас «Ассалаумағалайкүмдерін» жарыстыра, *оң қолдарын кеуделеріне басқан беттері* босағада іркіле берген [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 381-б.]. Жастар рұқсат етілмей, яғни «Келіндер, жоғарылаңдар!» деген сөздер айтылмай, сәлем қабылдап отырған адамның сәлемді қалай қабылдағанын білмей тұрып, жоғары өтпейді. Жоғарыға бірден өтуге жас адамдарға тыйым бар, үлкендер отырғанда жастар төрге шықпайды, сондықтан бірден жоғарыға, төрге өтіп кетпеуі жастардың жасықтығын емес, үлкендерді сыйлайтынын, дәстүрді сақтайтынын көрсетеді. *Оң қолын кеудеге басу* да сәлемдесумен қатар құрмет көрсетуді, шын жүректен амандық тілеп тұрғандықты білдіретін ишарат.

Жүрегін алақанымен басу – жасы үлкен адамға құрмет көрсетудің, оны қадір тұтатынын білдіретін, шын жүректен саулық тілеуді көрсететін ишарат. *Оң қолды шынтақтан бүгіп, саусақтары толық жазылған алақанды көкірек тұсына қойған кезде басты иіп, көзді төмен салып орындайтын сәлемдесу ишаратының түрі: Қарт намазын оқып болды да, жайнамазын іліп, кей тұсының жүні түсіп, тықырланған қоңыр аю терісінің үстіне молдасоқына отырды. Заманбай десе дегендей, заманында болған адам екені көрініп тұр, қасқая түсіп отырысы тоқсандағы шалдай емес, әлі де ат үстінде тік отырып, ел аралап билік айтатын қуатты адамның кейін танытқандай. Екі айырылып кеудесін жапқан бір қара қылтаңақсыз аппақ күміс сақалы ғана ұзақ өмірдің, көне тіршіліктің белгісіндей. Ақан жүрек тұсын алақанымен басып, тәжім ете қол берді* [С.Жүнісов. Ақан сері]. Тәжім ету амалының сипаты алдында айтылып өтті. Келтірілген мысалда да сондай бейвербалды амал орындалады.

Қалғандары *қол қусырып* жамырай сәлемдесті [М.Мағауин. Аласапыран.-71-б.]. *Қол қусыру* орындалған кезде адам басын иіңкіреп ұстайды, денесі де сәл бүгіледі, екі қолы да белдің, кіндіктің тұсына келгенде шынтақтан бүгіліп, сол қолының алақанының сыртынан оң қолының алақанымен баса ұстайды, бұл кезде сәлем беруші көзін жоғары көтермейді, төмен қарап тұрады. Дәрежесі биік, хан, сұлтандарға, жасы үлкендерге құрмет көрсете амандасу үлгісі, салттық, этикеттік ишаратқа жатады.

Амандасқан кезде қол беру//ұсыну//алу арқылы орындалатын бейвербалды амалдар – ең жиі қолданылатын амалдардың түрлері. Қол ұсынудың өзі түрлі-түрлі ишараттық қалыпта өтеді және сол қалыптар барынша нақты вербалданады. Айталық, сәлемдесу *қол беру*, *қос қолын ұсыну*, *қос қолдасып амандасу* ишараттары арқылы жүзеге асады. Қол берген адамның тік тұрып, денесін тік ұстап қол беруі жасы кіші адам қолын ұсынғанда жасы үлкенінің жасайтын ишараты. Ал жасы үлкен адамға қол берген *жасы кіші адам ұлы денесін сәл еңкейтіп*, өзі қолын ұсынып тұрған адамының көзіне көзін қадап, амандасады.

Ер адамдар бір-бірімен қол алысып амандасқанда, *алақандарын кең ашып, қолдарын қатты қысысуға* ұмтылады. Ал жаратпайтын адамы сәлемдесуге қолын ұсынғанда, *сәлем алушы немқұрайдылығын бетін жартылай басқа жаққа бұру, тура қарамау және қолын бос немесе сылқ етікізіп ұсына сату* арқылы сездіреді.

Бірінші болып сәлем беру сәлемдесушілердің мәртебесіне, қоғамдағы орнына қарай орындалады. Алғашқы болып ылғи да жастар, дәрежесі, мәртебесі төмендер сәлем береді. Әрине сәлемдесудің жоғарыда айтылып кеткен қай түрі болмасын мұндай сәтте орындалады. Мысалы: Қасында он шақты ғана үлкен кісілер қалған екен. Пішіні суық, ызғарлы екен. Құнанбайдың сырт адыны осылай келетін. Соның домбытпа екенін білсе де, Сүйіндіктер әрқашан мұндай түстен ығыса жүретін. Бөкенші тобы *бұрын сәлем берді* [М.Әуезов. Шығ.20 томдығы. 3-том. 78-б.].

Амандық білісуді *көрісу* деп те атайды. Алыстан ағайын келгенде, көптен күткен, сарылып тосқан жолаушы келгенде ет-жақындары, ағайын-туыстары, ауылдастары «көрісіп қайтады». Сәлем бере келгендер мен сәлемдесуге келген адамдардың *құшақтасып, үш*

рет төс түйістіріп, бір-бірін арқаларынан қағып, құшақтасып орындайтын кешенді ишараты – көрісу. «Көрісіп қайт», «көріс» дегенде «бет-жүзін көріп, амандығын біліп қайт», «өз аман-саулығыңды білдір» деген тілек жағады. Көрісуге сыйлайтын адамдар арнайы келеді. Мысалы, «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай жіберген жігіттердің қаторгадан оралған Базаралымен көрісуге келген эпизоды былайша суреттеледі: *Көрісуге бір топ адам арнайы Абайдың нұсқауымен келеді. Бұлар: Оразбай, Жиреншелер салқын қабақпен қарсы алған – Құнанбай ауылының жастары – Абай жіберген жастар. Солар үй ішіне кіре бере даурыға қуанып, ұмтыла көрісіп:*

- Қайран Базекем!
- Асыл ажекем!
- Ардақты арысым!
- Қош келіңсің еліңе!
- Келіңсің құтты болсын!

– *Қадамның құтты болсын, Базеке!* – деседі [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 64-б.]. Бұл айтылған сөздер көрісу кезінде айтылатын сөз-формулалар. Бұл сөз-формулалардың белгілі бір қалыптасқан, стандартқа айналған түрі жоқ, тек игі тілектер, ниеттің дұрыстығын білдіретін сөздер ғана айтылады. Осы мысалдағы **ұмтыла көрісу көптен көріспеген адамдардың бір-біріне бүкіл денесімен ұмтыла түсуі, сонан соң айқара құшақтасып, төсіне төс тигізіп амандасуы, бір-бірін арқадан қағуы** т.б. Ол үшін отырған адам келгендерді міндетті түрде орнынан тұрып қарсы алады. Келтірілген мысалдағы ишаратта ыстық тілек, сағынысып көрісу, сыйлап, арнайы келіп амандасып тұрғанын білдіру мағыналары жинақталған. *Көрісу* міндетті түрде *төс соғысу, құшақтасумен, бір-бірін арқаға қағумен қабақтаса* орындалады. Әрине, бұл ишара орындалғанда *адамдар тік тұрып қана қимылдар жасайды*. Көрісу – адамның түрегеп тұрып жасайтын кешенді қимылдарының бірі. Сөз дәлелді болу үшін тағы бір мысал келтіруге болады: Базаралы орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандасып жатқандар: Көкбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 64-б.]; Дауды естуге енді келіп кірген Тәкежан, Оспан, Ысқақ үшеуіне де есік жақта отырған би, болыстың бәрі жапырлап амандасты. **Түрегеп қол берісіп, көріскендері де** болды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 140-141-бб.].

Көрісудің келесі түрі қазақтар жыл басы саналатын Наурыз кезінде, жыл басында орындалатын ишараттар құрамында сақталған. Наурызда көрісу алдыңғы сипатталған ишараттарға ұқсас, мағынасында да айрықша бөлектік жоқ. Бір жылды артқа тастап, қыстың аязды күндерінен құтылып, көкке ілінгендерін, аман-сау жазға, жаңа жылға жеткендеріне адамдардың қуанып, ескіні тастап, жаңаны қабылдап, өкпені ұмтып, бауырласу кезінде орындалатын дәстүр. Көрісу кезінде кем дегенде жеті үйге кіріп көрісіп, дәм тату – міндет. Қазақстанның қай өңірінде болмасын орындалады, тек орындалатын уақыты барлық өңірде бірдей емес, кейбір өзгешеліктері болады. Бұл ишарат емес, дәстүр, екінші жағынан, ұлттық менталды ойлаудың көрінісік-қимылдық формасы, жазушы Ә.Кекілбаев тарапынан ол былайша вербалданады: Есіне енді түсті. Бұл – қыстың соңы, «құс қанаты». Ауылда ғой жұрт кәзір ерсілі-қарсылы шапқылап жүр. **Бүгін бір-бірімен сарала таңнан барып амандасады**. Кемпір біткен **асадалдың түбіндегі өлі астың бәрін қазанға салады**. Бүгіннен қалса – мәкіру... Қара су құйсаң да, қара қазан ошақта толып тұрады бүгін. *Көрісуге* келген жұрт үй сайын **аяқ-аяқ наурыз көже ішеді**. Бүгін қазаны толмаған үйдің биылғы ырзығы кем болады [Ә.Кекілбаев Құс қанаты. 109-б.]. Ал адам өлімімен байланысты көрісудің жөні бөлек.

Сөз айтылмай, бас изеп қана амандасатын кездер болады. Мұндайда адам *басын жоғары-төмен бірнеше қайтара қозғап*, ишарат жасайды: Бәрімен **бас изеп амандасты** [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 234 б.]. Бірақ бас изеудің өзге мағынасы болатынын да ескерту керек.

Сәлем беру бар да, **сәлемді алу бар**. Сәлемнің алынуынан коммуниканттар біраз инфор-

мация ала алады. Мысалы, Құнанбай ернін қыбыр еткізіп қана, *үнсіз сәлем алды* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жин. 3-том. 78-б.] дегенде, сәлемнің құлықсыз алынуының өзіндік бір себебі, ерекше жағдаяты бары сезіліп тұрады. Оны сол жағдаятты білетін, түсінетін, соған тікелей қатысушы адам ғана нақты айта алады, біледі. Ал бірақ бақылаушы үшінші жақ сәлемнің берілуі мен сәлемнің алынуына қарай отырып, өзіндік ой түйеді, белгілі ақпар ала алады.

Амандасу кезінде *қол, алақан* арқылы жасалатын бейвербалды амалдар бір-біріне ұқсас, бірақ олардың орындалу ерекшеліктеріне қарай мағыналық реңктері қалыптасады. Мысалы, Екеуі ұзақ *қол сілкісіп*, амандық білісіп болған соң, Лосовский жалғыз келген қонағын қасына отырғызды [М.Әуезов. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. 346-б.]. Бұл арадағы *қолды ұзақ ұстап, сілкілей амандасудың* астарлы мағынасы бар, *сағынысып көрінген жандардың бір-біріне деген сыйластығы, риясыз көңілі, ыстық ықыластары, аман көріскендеріне деген қуаныштары* жинақталған.

Қос қолын ұсынып амандасу қадірлеу, ерекше сыйлау мағынасын білдіреді. Жасы кішілер жасы үлкендерге қос қолын ұсынып амандасса, әдептіліктің, көргенділіктің және сыйлаудың белгісі болып табылады:

– Е, құдай-ау, сені сонау Қазықұрттан мұнда жеткізген қай хикмет? – деп би *қос қолын ұсына жақындай бергенде*, қонақ *айқара кең құшағын ашты* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 40-б.]. Ел ағасы ізгі ниетпен тарту-таралғы, жол-жоралғысын алдына салып, келіп тұрған қонақтармен *Шығыс дәстүрімен қос қолдасып сәлемдесіп*, урғасының *төріне шақырған* [К.Сегізбайұлы. Беласқан.].

Қол ұсынудың – әрі амандасу, әрі кеіірім сұрау, татулыққа шақыру мағынасын білдіріп жұмсалуды аз кездеспейді:

– Амансың ба, Оразбақ, – деді Рысқұлов *қол ұсынып*. – Бір-бірімізге көңіл айтпағанымызға сен де кінәлі емессің, мен де кінәлі емеспін [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 164-б.].

– Сәләматсыз ба, жолдас Рысқұлов! – деп *басын иіп, қол ұсынды* [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 235-б.].

Қалату: Екі адамның бір-бірімен қолдарын ұсынысып, екеуінің де алақандарын бір-біріне тигізіп амандасуы. Екеуі *қол алып* амандасты [Д.Исабеков. Қарғын. 72 б.]. Қонақтар алғаш кірген жерде аппақ боп кеткен жүзі, енді қасына Әбіш келіп, *қалаша қол алып амандасқанда*, бір сәтте қып-қызыл боп ду етіп, ыстық толқын атып қалды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 308-б.]. Кейіпкер қызбен қол алысып амандасып тұр. Қол алысудың бұлайша сипатталуы қыздармен қол алысудың қазақ арасына кейінірек оқығандар арқылы таралғанын байқатады.

Қол беру. *Қос қолының алақандарын бір-біріне жақындата ұстап алға қарай созу немесе коммуникацияға қатысушы адамға сәлемдесушінің оң қолын алға қарай созып, ұсынуы.* Олар үшін *қол беріп* амандасу ләззатының өзі сонда [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.]. Қол беріп амандасу қол алумен, қол ұсынумен орындалуы тұрғысынан бірдей, тек ер адамдар арасында ғана емес, әйел мен ер адам арасында да орындалады: Үстіне киген ақ кофтасы ақ мамықтай үлгіделген, қаз кеуде, қызыл ерін, ақсұба қыз жымығаны жаныңды майдай ерітіп, *иіліп келіп, оң қолын берді* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Қол беру тек сәлемдесуден бөлек құттықтауды, кейде ниеттестікті де сездіреді:

– Ағай, сәлеметсіз бе, құттықтаймын, – деп *қолын берді* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Қол беріп амандасты, қолын қысты дегенде орындалатын амал бірдей, тек қол қысу кезінде сәлемдесушінің қолын алақанда сәл қысыңқырап ұстап барып, босатады. Мағыналары әртүрлі бола береді: Ағай, сіздің Жаңа жылда бақытты болуыңызға, ойға алған мақсаттарыңыздың бәрі түгел орындалуына шын жүректен тілектестік білдіремін! – деп кішкентай әсем алақандарының арасына алып, менің *қолымды қысты* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 52-б.].

Амандасу үшін жасалатын бейвербалды амалды кейде *қол созды* деп те жеткізу бар: Абайға да *бас иіп, қол созып* амандаса берді [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]. *Амандасу үшін ұсынылған қолды алу үшін орындалатын амал. Көбінесе қыздар қолын созады. Ал ер адамдар жасау ретінде қол алып, амандасу ишаратын жасайды.*

...Қарлығаш қанат қасын кере, қаймыжықтай жұқа еріндерін жай ғана жыбырлатып, *кер маралдай керіліп, оң қолын созды* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.]. Ер адамдар мен ер адам амандасқанда да бір-біріне қол созысады: Абайға да *қолдарын созып*, қошамет қып, ұлық тұтып өткізіп жатыр [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.].

Амандасуды *иек қағу* арқылы ишаралау өте жиі кездесетіні байқалды. Қол беріп амандасып жатып, өзін атап, таныстыру қазіргі кезде кең таралған. Әсіресе, қазіргі жастардың арасында көп кездеседі және ол әдеттің бұрыннан зиялы ортада қолданылғаны «Абай жолы» романында былайша берілген: Сол кезде Абай да салмақты сыпайылықпен, тәрбиелі адамның қозғалысын жасап *бас иді*:

– Здравствуйте, Ваше превосходительство! – деді. Және ілесе жандаралдың *қолын қысып, амандасып жатып* – Ибрагим Қунанбаев! – деп, *өзін атап таныстырды* [М.Әуезов. 20 томд. шығ. жинағы. 5-том. 379-б.].

Амандасу кезінде *тымақты кеудесіне басу* да құрметтеу, құрақ ұшу белгісі: Ұлыққа ең алғаш *қол созан* болыс Керей – Рақыш еді. Ол шошпақ *төбе, қара елтірі тымағын кеудесіне басқан*. Өзі жотасынан оқ тигендей, *ишұғыл бүгіліп, иіле қалыпты. Екі аяғы тыным таппай қозғалақтап, өбектеп кетті*. Орта жасты адам болса да, әлі біткен кісідей. Буынын бекіте алмай *қалбақтап құрақ ұшыты*. Бар аузына түскені «здрэсти, таксыр!» деген сөз болды [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 378-б.]. Осы мысалда коммуниканттардың әлеуметтік тұрғыдан тең еместігі амандасу кезіндегі дене қимылдарынан, ишараттарынан қатты байқалып тұр.

Қол қысу. Амандасу үшін ұсынылған қолды *сәлем алушының саусақтарын біріктіре ұстап, қысу қимылын жасауы*. Ер адамдар қолды қатты қысса, әйелдер, қыздар жай ғана қысады. Қысудың *еппен қысу, құшырлана қысу, ауырта қысу, жанын шығара ауырта қысу, жанын көзіне көрсете ауырта қысу* деп сипатталатын түрлері бар: Қойшы не керек, сөйтіп мен қыздардың жұд-жұмсақ, ып-ыстық қолдарын ауыртып алмайын деп *еппен ұстап*, бірінің соңынан бірін *қыса бердім, қыса бердім* [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар. 19-б.].

Құшағын айқара ашты – *риясыз көңілмен амандасты*:

...Қонақ *айқара кең құшағын ашты* [М.Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 40-б.]. Екі қолын екі жаққа жайып жіберіп, құшағына алуға даяр екенін көрсетіп, сәлемдесушілердің құшақтасып амандасуы. Құшақтасып амандасқан коммуниканттардың бұл ишаратының астарында бір-біріне деген сағыныш пен құрмет көрсету белгісі жатады.

Құшақтасып амандасу – *қатты сағынысып көрісу* мағынасында: Абай да аттан түскенде жаңағы достары *құшақтасып амандасты* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 5-том. 392-б.]; Екеуі алдымен *қол ұстасып, артыниша құшақтасып амандасты* [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 243-б.] дегенде қол ұстасып амандасу ішкі жан-дүниені жеткізуге аздық ететіндіктен, артынша құшақтасу қимылы жасалатын болуы керек.

Ат үстіндегілердің бір-бірін көргенде аттан түсіп, бірін-бірі құшаққа алып амандасуын қатты сыйласатын және бір-бірін аман көргеніне деген қуаныш сезімі бойын кернеген адамдардың амандасуы деп айтуға болады: *Аттарынан түсіп, құшақтасып амандасты* [І.Есенберлин. Алтын Орда. 75-б.].

Әрі құшақтасып, әрі сүйісіп амандасудың мағынасы алдыңғы ишаратпен бірдей: Федор Иванович *үндемей құшақ жсайып кеп сүйісіп амандасты. Абайдың қолын ұзақ сілкіп, қатты қысты* [М.Әуезов. 20 томдық шығ. жинағы. 6-том. 18-б.].

Амандасудың әскери үлгісі. Сасқанымнан командирдің алдына келген солдаттай болып, *екі қолымды жамбасыма жапсыра ұстап, тік тұра қалдым* да:

– Сәлеметсіздер ме, жолдастар! – дедім [Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар.

8-б.]; Қызыл әскер **қалт тұрып, қолын шекесіне апарды** [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 272-163-бб.].

Амандасу кезіндегі адам дауысының әуезділігі, қаттылығы мен жұмсақтығы да өзінше рөл атқарады. Өзіне көңіл аудартқысы келген адам дауысын барынша қатты шығарып амандасады. Сөйтіп жұрт назарын аударып алады: Ыңыршағы айналған лақса мінген Медеу ақын да жеткен екен, босағадан аттай бере **аиқы дауыспен айқайлап, өлеңдете сәлемдесті** [Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. 161-б.].

Достық ниет, риясыз көңілмен амандасқанда адамдар жымыяп, күліп амандасады: Екеуі **күле амандасып**, бір-бірін қолтықтап кете барды [С.Бакбергенов. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. 352-б.].

Амандасу, сәлемдесу кезінде орындалатын ишараттардың вербалдануы әртүрлі болады. Айталық, қол ұсынуды суреттегенде көркемсөз шеберлері оны әртүрлі жеткізеді: Екі қолымды бергенім қате болды ма деп, жеңін сыбанып, қалақтай **алақанын** Тыпаңның жып-жылы жұмсақ **уысына қырынан сұға қойды** [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 101-б.]. Сипатталып тұрған ишарат – жай ғана амандасу ишараты. Бірақ **алақанын уысына қырынан сұға қою** тіркесімі арқылы амандасудың вербалдануының дәстүрлі сипатталауынан бөлек, окказионалды түрде берілгенін байқауға болады. Авторлық стильдік ерекшеліктердің көрінісі осындай кездерде нақты байқалады. Мысалы, Ж. Аймауытовтың сәлемдесу ишаратын, оның ішінде қол беріп амандасуды сипаттауы былайша көрініс табады: Бір шетінде тұрып Бекболат та **қалақтай алақанын қырынан жапсырып жастыр** [Ж.Аймауытов. Ақбілек. 105-б.]. Бұл ишараттың алдыңғы ишараттан мағыналық айырмасы жоқ, тек жеткізілу формасы, вербалдануы бөлек.

Қорыға айтқанда, амандасу кезінде орындалатын ишараттардың ұлттық сипаты ерекше. Мақалада ишараттардың ұлттық сипаты, олардың мағыналық ерекшеліктері барынша ашылып көрсетілді. Олардың вербалдануы сөз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. Алматы: Жоғары аттестациялық комиссияның баспа орталығы, 2001. 20 б.

[2] Мүсірепов Ғ. Таңдамалы әңгімелер. Алматы: Мектеп, 1979. 205-б.

[3] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 5-т. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1980. – 422 б.

[4] Есләмғалиұлы М. Әйтеке би. Тарихи-философиялық диалогия. Алматы: Жазушы, 2007. – 560 бет.

[5] Аймауытов Ж. Ақбілек. Алматы: Раритет, 2003. 101-б.

[6] Есенберлин. І. Алтын Орда. Тарихи трилогия. 1-кітап. Алматы: Жазушы, 1982. – 264 б.

[7] Бакбергенов С. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. Алматы: Жазушы, 1993. – 384 б.

[8] Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 2006. – 237 б.

[9] Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. 2-кітап. Тарауда. Алматы: Жазушы, 2006. – 432 б.

[10] Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. Алматы: Жазушы, 1984. – 272 б.

[11] Сегізбайұлы К. Беласқан. Таңдамалы шығармалар. Роман хикаят. 3-т. Алматы: «Жалын» баспасы, 2009. – 320 б.

[12] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 3-том. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1979. – 424 б.

[13] Кекілбаев Ә. Құс қанаты. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1978. – 348 б. Исабеков Д. Қарғын. Алматы, 2012. – 270 б.

[14] Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар. Алматы: Атамұра, 2002.

[15] Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. 6-т. Абай. Роман-эпопея. Алматы: Жазушы, 1980. – 458 б.